

LISONIY SATHDA GAP BO'LAKLARI.

*Eshmuratova Asila Salimjon qizi**Termiz davlat pedagogika instituti Filologiya fakulteti O'zbek tili va adabiyoti
yo'nalishi 3-bosqich talabasi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada gap bo'laklarining yozma va og'zaki muloqotdagi rolini o'rganishga, ularning sintaktik tuzilishga, nutq izchilligi va grammatik tamoyillarga ta'siriga e'tibor qaratishga qaratilgan. Turli lingvistik kontekstlarda gap bo'laklarini tizimli tahlil qilish orqali ushbu tadqiqot gap bo'laklarining lingvistik ta'siri va ularning tilni qayta ishlash va tushunishdagi ahamiyati haqida tushuncha berishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: gap bo'laklari, nutq, adabiyot, uslub, intonatsiya, lingvistika.

Tilshunoslar gap bo'laklarini ko'p qirrali ob'yektiv orqali ko'rib, ularning sintaktik, semantik va pragmatik o'lchovlarini o'rganadilar. Sintaktik nuqtai nazardan, fragmentlar mavzu-fe'l-ob'ekt ketma-ketligini buzgan holda an'anaviy gap tuzilishi qoidalariga qarshi chiqadi. Lingvistik tahlil fragmentlar qanday qilib kontekst, intonatsiya va umumiy bilimga tayanib, ma'noni samarali etkazishini ochib beradi, til qurilishining dinamik xususiyatini ta'kidlaydi. Standart gap normalariga mos kelmasligiga qaramay, fragmentlar lingvistik aloqada muhim rol o'ynaydi. Dialogda fragmentlar tabiiy nutq namunalarini taqlid qiladi, his-tuyg'ularni, urg'u va spontanlikni beradi. Adabiyotda parchalar shov-shuv, noaniqlik va she'riy rezonansni keltirib chiqaradi, bu esa o'quvchilarni matnni chuqurroq talqin qilish va unga kirishga chorlaydi. Fragmentlarning funksional ko'p qirraliligini tushunish tilni dinamik va ifodali vosita sifatida tushunishimizni boyitadi. Gap bo'laklarini o'rganish lingvistik tahlildan tashqari, kognitiv psixologiyagacha cho'ziladi, bu odamlar parchalangan til tuzilmalarini qanday qayta ishlash va sharhlashiga oydinlik kiritadi. Kognitiv tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, fragmentlar to'liq gaplarga qaraganda turli xil kognitiv jarayonlar bilan shug'ullanadi, bu tez xulosa chiqarishga, kontekst integratsiyasiga va aqliy tasavvurga yordam beradi. Ushbu kognitiv murakkablik til shakli va kognitiv funksiya o'rtasidagi murakkab munosabatni ta'kidlaydi. Til xilma-xilligi bilan to'lib-toshgan dunyoda gap bo'laklari tilning ijodiy salohiyati va moslashuvchanligini namoyish etadi. Grammatik shakllangan gaplarning minimal va maksimal lisoniy sintaktik qoliplari. Avvalgi fasllarda gapning eng kichik lisoniy qolipi (WpM) ramzi bilan berilib, u gapning umumiy lisoniy mohiyati sifatida tavsiflandi. Bunda o'zbek nutqida qo'llanadigan barcha gaplarning eng umumiy belgilari mujassamlashgan.[4]

Nutqdagi barcha gaplarning kesimdan boshqa bo'laklari olib tashlansa ham, u gap bo'la oladi. Biroq nutqiy gaplarning lisoniy sathda bu umumiylik (WpM) dan

quyiroqda joylashgan boshqa umumiyliklari ham bor. Modomiki, gap kengaytiruvchilari gap mohiyatini belgilovchi asosiy vosita bo'lgan kesimlik qo'shimchalari (Pm) ga tegishli ekan, demak, ixcham gaplardan boshqa barcha kengaygan gaplarda, kesim bilan birga, yana ikkita gap bo'lagini ajratish mumkin. Ular ega va hollardir. To'ldiruvchi va aniqlovchi esa barcha bo'laklarga, bo'lakning bo'laklariga bog'langanligi hamda so'z kengaytiruvchilari bo'lganligi bois lisoniy qolipdan o'rin ola olmaydi. Ular qaysi so'zga bog'lanayotgan bo'lsa, lisoniy sathda ularning valentliklari sifatida yashaydi. Ixcham gaplar esa umumiy qolip - WPmning aynan voqelanishidir. Masalan: Bahor. O'tlar yam-yashil kabi.[5]

Demak, ega va hol bilan gapning minimal qolipi (WPm) ini kengaytirsak, u quyidagi ko'rinishni oladi:

W Pm

E H

Bu gapning maksimal qolipi hisoblanadi. Boshqa barcha so'z kengshaytiruvchilari (to'ldiruvchi va aniqlovchilar) o'zi ergashib kelayotgan bo'laklar bilan bir butun holda bitta bo'lak (ega, kesim, hol)bo'lib keladi. Masalan, Sharob hammaning boshini qizdirib, hissiyotni aqldan ustun qilgan bu soatda sohibqiron Amir Temurning Hindistonning podshohi bo'lgan zurriyoti o'zining qilich kesmaydigan, o'q o'tmaydigan nazarkarda botir ekaniga arslon kiyik bilan olishganda o'z g'alabasiga aniq bo'lganday ishonmoqda edi (P.Qodirov) gapida uchta gap kengaytiruvchisi bor: soatda, zurriyoti, aniq bo'lganday. Bular to'g'ridan-to'g'ri gap markazi (kesimi) dagi kesimlik qo'shimchalari bilan bog'langan. Qolgan so'zlar esa ana shu (soatda, zurriyoti, aniq bo'lganday, ishonmoqda edi) bo'laklarning ma'noviy valentligini to'ldirayotgan so'z kengaytiruvchilaridir.[3]

Gapda hollar ma'noviy turlariga ko'ra bir nechta bo'lsa ham, u bitta N belgisi bilan gap qolipidan o'rin oladi.Uyushiq bo'laklar gap strukturasiida bir xil mavqeni egallaganliklari sababli ularni lisoniy sintaktik qolipda berishga ehtiyoj yo'q. Shuningdek, ajratilgan bo'laklar ham qaysi bo'lakni izohlayotgan bo'lsa, o'sha bo'lak bilan bir butunlik kasb etadi.Lisoniy sintaktik qolipning cheksiz rang-baranglikda voqelanish imkoniyati ustiga nutqda har bir so'zning ma'no valentligi zaminida xilma-xil so'z kengaytiruvchilari bilan kengayib kelish imkoniyati qo'shiladi va bu ko'rinishlarni cheksiz miqdorda ko'paytiradi. Lisoniy sintaktik qoliplarda har bir tashkil etuvchi (kesim, ega, hol) ning bitta so'z, so'z birikmasi, so'z birikmasi zanjiri, ajralmas birikmalar bilan ifodalana olish qonuniyati va bunday turli qurilishli birikmalarning sintaktik nuqtai nazardan teng huquqliligi mazkur imkoniyatlarni yanada kengaytiradi. Shuning uchun gapning o'ta sodda ko'rinish kasb etgan eng umumiy mohiyati - minimal qolipi - [WPm] ham, undan quyidagi umumiylik - maksimal qurilish qolipi - [YE-N-WPm]ham nutqimizda mana shunday rang-baranglik

va cheksiz imkoniyatlarga ega bo‘ladi. Demak, kesim, ega, hol gapning lisoniy sathidan o‘rin olgan bo‘laklaridir.[2]

Til va muloqot sohasida gaplarning tuzilishi va izchilligi ma’noni samarali yetkazishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Mavzu, fe'l yoki to'liq fikrga ega bo'lmagan to'liq bo'lmagan gap bo'laklari lingvistik ravshanlik va tushunishga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin. Gap bo'laklari stilistik maqsadlarda yoki ijodiy yozishda urg'u yaratish uchun ishlatilishi mumkin bo'lsa-da, ularning rasmiy muloqotda va akademik nutqda mavjudligi yozuvchilar va o'quvchilar uchun qiyinchilik tug'dirishi mumkin. Gap bo'laklari nutq oqimiga to'sqinlik qilishi va matnning umumiy uyg'unligiga to'sqinlik qilishi mumkin. Yozma muloqotda, masalan, insholar, hisobotlar yoki akademik maqolalar, parchalardan foydalanish g'oyalarning mantiqiy rivojlanishini buzishi va o'quvchilarni muallifning dalillariga rioya qilishni qiyinlashtirishi mumkin. Bunday uyg'unlikning yo'qligi etkazilayotgan xabarning ishonchliligi va ta'sirchanligini buzishi mumkin. Tilshunoslik nuqtai nazaridan, gap bo'laklari gap chegaralari va gapni shakllantirish tamoyillari haqida ham savollar tug'diradi. An'anaviy grammatikada gap mavzu va predikat bilan to'liq fikr sifatida belgilanadi. Gap bo'laklari o'z tabiatiga ko'ra ana shu shartli tuzilishdan chetga chiqib, grammatik jihatdan to'g'ri gapni tashkil etuvchi chegarani yo'qotadi. Gap bo'laklari ijodiy yozish va norasmiy muloqotda turli-tumanlik va urg'u qo'shish orqali maqsadga xizmat qilishi mumkin bo'lsa-da, ularni rasmiy va akademik kontekstda ishlatishga ehtiyotkorlik bilan yondashish kerak. Gap bo'laklarining lingvistik ta'siri yozma va og'zaki muloqotda aniqlik, izchillik va grammatik to'g'rilikni saqlash muhimligini ta'kidlaydi. Til darajasida gap bo'laklarining ta'sirini tushunib, yozuvchilar o'zlarining muloqot samaradorligini oshirishga harakat qilishlari va ularning xabarlarini aniq va aniq etkazishni ta'minlashlari mumkin.[1]

Xulosa: Xulosa qilib aytganda, gap bo'laklari ijodiy yozish va norasmiy muloqotda turli-tumanlik va urg'u qo'shish orqali maqsadga xizmat qilishi mumkin bo'lsa-da, ularni rasmiy va akademik kontekstda ishlatishga ehtiyotkorlik bilan yondashish kerak. Gap bo'laklarining lingvistik ta'siri yozma va og'zaki muloqotda aniqlik, izchillik va grammatik to'g'rilikni saqlash muhimligini ta'kidlaydi. Til darajasida gap bo'laklarining ta'sirini tushunib, yozuvchilar o'zlarining muloqot samaradorligini oshirishga harakat qilishlari va ularning xabarlarini aniq va aniq etkazishni ta'minlashlari mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov G'. Xo'jayeva D. Hozirgi o'zbek adabiy tili. (akademik litseylar uchun darslik). -T.: O'qituvchi, 2003.[1]
2. Jamolxonov. N. Hozirgi o'zbek adabiy tili. -T.: O'qituvchi, 2005.[2]
3. V. Mahmudov N. O'qituvchi nutqi madaniyati. T.: 2007.[3]
4. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi. -T.: O'zbekiston, 2002.[4]
5. Nurmonov A., Sobirov A., Yusupova Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. T.: 2002.[5]